

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ
Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλό-
πουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. — Franz Boehm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg
— Παν. Κανελλόπουλος καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταν-
τῖνος Τσάτσος ἐκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδωρα-
κόπουλος τακτ. καθ. Πανεπιστημίου Θεσ)νίκης. — Θεμ. Τσάτσος
ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1933

ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΤΡΑΓΙΚΟΥ

(Ἀπὸ τὴν βιογραφίαν τοῦ Ἀπίστου)

ΥΠΟ

Ε. ΛΕΜΠΕΣΗ

Τὸ τραγικὸν ὑπῆρξε βεβαίως δι' ὅλας τὰς κοινωνίας καὶ δι' ὅλας τὰς ἐποχὰς μία καὶ ἡ αὐτὴ ἔννοια : ὁ ἀνθρώπινος πόνος. Τὸ τραγικὸν εἶναι αἰώνιον, δηλαδή καθ' ὅλην τὴν μέχρι σήμερον ἐμπειρικῶς γνωστὴν ἱστορικὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος συναίσθημα σταθερὸν. Τὸ τραγικὸν συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπινου πόνου γεννᾶται βασικῶς ἀπὸ μίαν σύγκρουσιν πρὸς ὅ,τι δύναται νὰ προκαλέσῃ τὸν πόνον αὐτόν, σύγκρουσιν πρὸς τὰ πράγματα ἢ πρὸς τὰς ἰδέας, πρὸς τὸν Κόσμον, πρὸς τὸν θεόν, ἢ πρὸς τὸν θάνατον. Διὰ τῆς συγκρούσεως τὸ τραγικὸν λαμβάνει δραματικὸν χαρακτῆρα καὶ, ἐμφανιζόμενον ὡς δράμα, ἀποτελεῖ εἶδος τῆς θεατρικῆς τέχνης : τὴν τραγωδίαν.

Ἄλλ' οὐχὶ τεχνολογικῶς βεβαίως πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐνταῦθα τὸ τραγικόν. Τὸ πνεῦμα τὸ διέπον τὴν τραγωδίαν, ὡς συγκεκριμένην ἐμφάνισιν μιᾶς ἐποχῆς, εἶνε πνεῦμα κοινωνικόν. Τὸ εἶδος τῶν θεμελιωδῶν συναισθηματικῶν συγκρούσεων καὶ ἡ ταύτας διέπουσα ἀρχὴ δίδουν τὸ νόημα, τὴν συγκεκριμένην τουτέστι ἱστορικὴν ἔννοιαν τῆς τραγωδίας μιᾶς ὀρισμένης κοινωνικῆς ἐποχῆς. Τὸ αἰώνιον τραγικόν, ὁ παντοῖνός ἀνθρώπινος πόνος καὶ ἀνιστοίχως ἡ ἔννοια τῆς τραγωδίας ἐμφανίζονται οὕτω ὑπὸ τρεῖς διαφορετικὰς μορφάς : 1. Ὡς πόνος ὀφειλόμενος εἰς τὴν σύγκρουσιν τῶν θεῶν μεταξύ των, πόνος αἰρόμενος ἢ ὄχι, ἀναλόγως τῆς ἄρσεως τῆς μεταξύ των θεῶν τούτων συγκρούσεως. Τοιοῦτοτρόπως ἐμφανίζονται τὰ ἀνθρώπινα δεινὰ εἰς τὴν Αἰσχύλειον τραγωδίαν. 2. Ὡς πόνος ὀφειλόμενος εἰς τὴν ἐπὶ τῆς γῆς δοκιμασίαν—παιδαγωγικὴν οὕτως εἰπεῖν—τοῦ ἀνθρώπινου γένους

ὑπὸ τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου θεοῦ, πόνος ὅμως αἰρούμενος ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἀκολουθοῦσαν θεϊκὴν ἐπιβράβευσιν. Τοιούτοτρόπως ἐμφανίζονται τὰ ἀνθρώπινα δεινὰ εἰς τὰ χριστιανικὰ *Mysterienspiele* τοῦ μεσαιῶνος μέχρι τῶν τραγωδιῶν τοῦ Schiller (*Die Jungfrau von Orleans*) συμπεριλαμβανομένων, ὡς μιμήσεις τῶν παθῶν τοῦ Ἰησοῦ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς χριστιανικῆς ἰδέας τῆς «λυτρώσεως» εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ὡς πόνος χωρὶς κανένα νόημα, χωρὶς καμίαν πίστιν, καμίαν ἐλπίδα καὶ καμίαν διέξοδον! Πόνος τῆς ἐποχῆς τῆς ἀπιστίας καὶ πρὸς τοὺς πολλοὺς καὶ πρὸς τὸν ἕνα καὶ μόνον θεόν.

Ἡ τελευταία αὕτη μορφή τοῦ τραγικοῦ, μορφή καθαρὰ τῆς ἐποχῆς μας, διαφέρει ριζικῶς καὶ τῶν δύο προηγουμένων, μολονότι ἀπέχει πολὺ περισσότερον τῆς χριστιανικῆς ἢ τῆς αἰσχυλείου μορφῆς. Ἐὰν ὁ Αἰσχύλος δὲν λυτρώνει τὰ τραγικὰ αὐτοῦ πρόσωπα δι' οὐδενὸς μέσου, παρὰ μόνον διὰ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἀναγκαίου, τοῦ ἀναποτρέπτου, τῆς ὑπὲρ καὶ τὴν θεϊκὴν ἀκόμη θέλησιν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἐπικρεμαμένης Μοίρας, ἡ δὲ τραγωδία τῆς ἐποχῆς μας παρουσιάζει ἀπλῶς τὸν πόνον γυμνόν, χωρὶς ἐξηγήσεις καὶ δίχως σχόλια, χωρὶς νὰ προσπαθῇ νὰ τὸν ἀναγάγῃ εἰς μίαν κοσμικὴν ἢ ὑπερκόσμιον αἰτίαν, χωρὶς νὰ ὑποδεικνύει, καθὼς καὶ ὁ Αἰσχύλος, καμίαν «διέξοδον»,— ἡ χριστιανικὴ ὅμως «τραγωδία» καὶ (ὑπερκόσμιον) ἐξήγησιν δίδει (τὴν θεϊκὴν δοκιμασίαν), καὶ (ὑπερκόσμιον) διέξοδον ὑποδεικνύει: τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Τραγωδία «μὲ ὅλα τὰ κομφορ», μὲ δικαιολογημένον τὸν πόνον καὶ κέρδη ἠγγυημένα. Τραγωδία-κατάστιχον.

1.— Ὡς νευρόσπασια εἰς χεῖρας τῶν θεῶν, ὡς τοποτηρητὰ αὐτῶν καὶ ὄργανα τῶν παθῶν των, παρουσιάζονται τὰ τραγικὰ πρόσωπα τοῦ Αἰσχύλου καὶ δράμα θεῶν καὶ οὐχὶ ἀνθρώπων ἀποτελεῖ ἡ τραγωδία του. Ὁ ἀνθρώπινος πόνος δὲν εἶνε ἀνθρώπινος καὶ οὐδεμία ἀνθρωπίνη διέξοδος ὑπάρχει ἀπὸ τὸν πόνον αὐτόν, ἐκτὸς τῆς ἐπιγνώσεως, ὅτι πᾶν ὅ,τι συμβαίνει εἶνε μοιραῖον, εἶνε ἀναγκαῖον, ρυθμίζεται ὑπὸ τῆς «Ἀνάγκης»—τοῦ ὑπάτου τούτου κοσμικοῦ Νόμου, τοῦ ἰσταμένου καὶ ὑπὲρ τὴν θέλησιν τῶν θεῶν, τοῦ διέποντος τὸν κόσμον ὡς τάξιν πραγμάτων, τοῦ θέτοντος κανόνα καὶ ρυθμὸν εἰς τὸ κοσμικὸν χάος. Τὴν ἰδέαν ταύτην τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἀναγκαίου ἐκφρά-

ζει φιλοσοφικῶς ἢ γνωστὴ περὶ τραγωδίας ὡς «καθάρσεως» θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους («Ποιητική»): ὁ θεατὴς εὕρισκει διέξοδον εἰς τὸ τραγικὸν τοῦ συναίσθημα, «λυτρώνεται» διὰ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ τραγικοῦ· θεωρία βεβαίως εἰς τοιοῦτον βαθμὸν λογοκρατικὴ καὶ διεπομένη ὑπὸ τῆς συνήθους εἰς τὸν Ἀριστοτέλη λογικῆς σκοπιμότητος, ὥστε ἀπομακρύνεται σημαντικῶς τῆς καλλιτεχνικῆς ἀντιλήψεως. Ὁ Πλάτων, ὁ ὁποῖος εἶχε μεγαλυτέραν αἴσθησιν τοῦ τραγικοῦ, ὡς ποιητικώτερα ψυχικῶς διατεθειμένος, διησθάνθη βιβύτατα τὸ τεχνητὸν τῆς φροῦδης αὐτῆς «διεξόδου», ἢ ὁποῖα διὰ τὸν πράγματι καλλιτεχνικῶς ζῶντα τὸ τραγικὸν ἄνθρωπον δὲν ὑπάρχει. Ἀπηλλαγμένος ὁ Πλάτων τοῦ λογοκρατικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ἀριστοτέλους διαισθάνεται ἐν τῇ «Πολιτείᾳ» τοὺς κινδύνους τῆς τραγωδίας: κατακρίνει τοὺς τραγωδοὺς καὶ τοὺς κωμωδιογράφους ὅτι οἱ πρῶτοι, ἀντὶ νὰ σκληραγωγοῦν τὸν ἄνθρωπον πρὸ τῶν δεινῶν καὶ νὰ διδάσκουν εἰς αὐτὸν τὸ «μέτρον», τουναντίον μαλθακώνουν αὐτὸν διὰ τῆς τεχνητῆς ἀπὸ σκηνῆς ὀξύνσεως τοῦ τραγικοῦ συναισθήματος καὶ τῆς καλλιέργειας ὅλων τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν· οἱ δὲ δεύτεροι, ἀντὶ νὰ διδάσκουν τὴν σοβαρὰν σκέψιν προκαλοῦν τὴν ἐπιπολαίαν γελοιοποίησιν τῶν πάντων, καταστρέφοντες οὕτω τὸ «μέτρον» καὶ ἐνθαρρύνοντες τὰς ἐνστικτώδεις, ἀμέτρους καὶ ἐπιπολαίας ιδιότητας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐν ἀντιθέσει λοιπὸν πρὸς τὴν χριστιανικὴν «τραγωδίαν», καὶ ἐν συμφωνίᾳ ἐν μέρει, μὲ τὴν τραγωδίαν τῆς ἐποχῆς μας, ὁ Αἰσχύλος δὲν δημιουργεῖ οὐσιαστικῶς οὐδεμίαν διέξοδον τοῦ τραγικοῦ συναισθήματος, οὐδεμίαν διέξοδον ἐκ τῶν τραγικῶν συγκρούσεων, ἀφήνει τὸν ἄνθρωπον ἔρμαιον θεϊκῶν βουλήσεων, ὑποδουλωμένον εἰς αὐτάς, ἐκτελεστικὸν ὄργανόν των καὶ ἀγρίως τιμωρούμενον ὅσάκις οὗτος θελήσῃ ν' ἀντισταθῇ. Τὴν σημασίαν τῆς «Ἀνάγκης» διὰ τὴν τετάρτην μορφήν τῆς Τραγωδίας, ἢ ὁποῖα ἐν τῇ ἐποχῇ μας δημιουργεῖται, θὰ ἐξετάσωμεν ἄλλοτε. Ἐὰν ὅμως, ἀφήνοντες κατὰ μέρος τὸ αἰώνιον στρῶμα τῆς αἰσχυλείου τραγωδίας, τὰ αἰώνια ἀνθρώπινα πάθη τὰ ὁποῖα τὴν διέπουν, (ἀγάπη, μῖσος, φθόνος κλπ.), προσέξωμεν τὸ ἱστορικὸν (φθαρτὸν καὶ παρωχημένον), αὐτῆς νόημα ὡς σχέσεως τῶν θεῶν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, τότε διαφαίνεται σαφέστατα τὸ κοινω-
νικὸν βᾶθρον τῆς τραγωδίας ἐκείνης: Ὑπὲρ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀν-

θρώπους ἴσταται ὁ κοσμικὸς Νόμος τῆς κοσμικῆς τάξεως : ἡ Ἀνάγκη μὲ τὴν ἐκτελεστικὴν τῆς ἐπιτροπῆν : τὰς τρεῖς Μοῖρας καὶ τὰς Ἐριννύας. Τῆς Ἀνάγκης ταύτης ἡ βούλησις εἶνε ἀδύνατον ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἢ τῶν θεῶν νὰ ἐπηφρασθῆ : «Οὐδεμία προσευχή», λέγουν κάπου αἱ Ἐριννύες, «δύναται νὰ μαλάξῃ τὴν καρδίαν μας». Ἔως ἐδῶ λοιπὸν τὸ φιλοσοφικῶς «ὑπερβατικόν» μέρος, τὸ ὁποῖον καλλιτεχνικῶς συμπίπτει, εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν, μὲ τὰ αἰώνια ἀνθρώπινα πάθη καὶ τὴν μετὰ τῆς «Ἀνάγκης» ἐν τελευταία ἀναλύσει συνάρτησιν αὐτῶν. Ἀμέσως ὅμως τὸ δεύτερον στρώμα, — οἱ «θεοὶ» — ἀποτελεῖ ἤδη προβολὴν τῶν Ἑλλήνων ἐλευθέρων. Οἱ θεοὶ εἶνε ἀτομικοὶ φεουδάρχαι ἀνταγωνιζόμενοι καὶ ἀλληλομισούμενοι. Αὐταρχικοὶ, σκληροὶ καὶ βίαιοι, φιλήδονοι, ἰδιότροποι καὶ πανούργοι, — ἰδοὺ αἱ «ὑποκαταστάσεις» τῶν Ἑλλήνων εὐγενῶν ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου : οἱ θεοί, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τῶν Ἑλλήνων ἐλευθέρων. Τὸ τρίτον στρώμα, — οἱ ἄνθρωποι —, παίζει ἤδη τὸν ρόλον τῶν δούλων : νευρόσπαστα εἰς χεῖρας τῶν θεῶν, — εὐγενῶν —, παριδεδομένοι δέσμοι εἰς αὐτῶν τὰς θελήσεις, εἰς αὐτῶν τὰ πάθη, εἰς αὐτῶν τὴν αὐθαιρεσίαν, τιμωρούμενοι ἄγριως εἰς πᾶσαν αὐτῶν ἐξέγερσιν, ἀλλὰ μὴ τολμώντες οὐδὲ κἄν νὰ ἐξεγερθῶν, ὑποφέροντες χωρὶς σκοπὸν καὶ χωρὶς αἰτίαν καὶ χωρὶς καμμίαν διέξοδον ! Ἐὰν λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης προσεπάθησε νὰ εὔρη ὠφελιμιστικὴν καὶ σκόπιμον διέξοδον, ἔστω καὶ ἀπομακρυνόμενος τοῦ νοήματος τῆς τέχνης, ἐκ τοῦ αἰσχυλείου ἀδιεξόδου, τουναντίον ὁ Πλάτων, ὡς εὐγενής, πρόδρομος τοῦ Ἰδεαλισμοῦ καὶ τοῦ Ρωμαντισμοῦ, ὀρθῶς διέγνωσε τὸν χαρακτῆρα τῆς τραγωδίας καὶ τὰς ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐπιδράσεις τῆς. Ὁ χριστιανισμὸς τὸν ἐδικαίωσε :

2. — Οἱ δούλοι — «ἄνθρωποι» — ἐξανέστησαν κατὰ τῶν θεῶν — κυρίων των. Τὸ αἰσχύλειον νόημα τῆς τραγωδίας κατέπεσε. Ἐὰν οἱ δούλοι ἐπρόκειτο νὰ εἶνε ἄνθρωποι, τότε πλέον ἔπρεπε νὰ παύσουν νὰ εἶνε ὄργανα αὐθαιρέτων δυνάμεων καὶ μὲ καμμίαν διέξοδον εἰς τὸν ἀνθρώπινον πόνον. Ὁ εἷς καὶ μόνος θεός, οὐκ ἄγριος, φιλήδονος, ἐμπαθὴς καὶ αὐθαίρετος ἰδιοκτῆτης δούλων, ἀλλὰ πρᾶος καὶ ἀγαθὸς καὶ συνετὸς πατριάρχης, ἀνέλαβε τὴν κυβέρνησιν τῶν οὐρανῶν καὶ σφετεριστῆς καὶ τοῦ ὑπάτου κοσμικοῦ Νόμου τῆς Ἀνάγκης, (παρὰ πᾶσαν ἔλλειψιν λογικῶν καὶ ὄντολογικῶν αὐτοῦ πιστοποιητικῶν), ἀντι-

καταστήσας τὰς Μοίρας καὶ Ἐριννύας διὰ τῶν Ἀγγέλων καὶ τῶν Ἀγίων μὲ καρδίαν φιλεύσπλαγχνον, ἔδωκε πλέον διέξοδον εἰς τὸν ἀνθρώπινον πόνον καὶ νέον νόημα εἰς τὴν «τραγωδίαν». Τοὺς ἀνταγωνιζομένους φεουδάρχας ἀντικατέστησεν ὁ ἀπόλυτος μονάρχης. Ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἕξῃς ὁ ἀνθρώπινος πόνος ἦτο εἶδος τι φρονηματιστικοῦ ξυλοκοπήματος ἀτάκτων υἱῶν ὑπὸ ἀγαθοῦ πατρός. Εἶτα δὲ ἐπηκολούθει πάντοτε, (εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν), ἐξησφαλισμένη ἀμοιβή, δι' ἐπιταγῆς εἰς τὴν τράπεζαν τοῦ Ὑπερέραν.—Τὸ πάθος τοῦ θεανθρώπου ἀνέλαβε νὰ μεσολαβήσῃ πρὸς τὸν θεὸν τὸν ἀνθρώπινον πόνον. Διὰ νὰ εὐρεθῇ ἡ «διέξοδος» ἐχρειάσθη νὰ μαρτυρήσῃ αὐτὸς οὗτος ὁ θεάνθρωπος. Διὰ νὰ εὐρεθῇ ἡ διέξοδος! Διότι ἐμαρτύρησε πρὸ αὐτοῦ ὁ Προμηθεύς, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἦτο θεὸς ὑπὸ μορφήν ἀνθρώπου, ἀλλ' ἀνθρώπος ὑπὸ μορφήν ἡμιθέου. Ὁ ἀνθρώπος - θρύλος, ὁ ἀνθρώπος - μῦθος, ὁ ὁποῖος ἀπέσπασεν ἀπὸ τοὺς θεοὺς αἱματηρῶς καὶ δι' ἀνταρσίας ἓνα κομμάτι τῆς δυνάμεώς των! Διὰ τοῦτο ὁ Προμηθεύς, ἐξεληθὼν ἐκ μιᾶς συγκρούσεως καὶ μίλιστα ἐκ μιᾶς συγκρούσεως τιτανικῆς ἀποτελεῖ δραματικὸν - τραγικὸν πρόσωπον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν θεάνθρωπον. Ὁ θεάνθρωπος, παρ' ὅλον τοῦ τὸν πόνον δὲν ἀποτελεῖ τραγικὸν πρόσωπον. Διότι μία τραγωδία μὲ προκαθορισμένην τὴν ἀμοιβὴν δὲν εἶνε τραγωδία. Ὁ ἀνθρώπινος πόνος, αὐτὸς καθ' ἑαυτόν, ἄνευ συγκρούσεως, ὡς συνειδητὴ ἔξαγορὰ τοῦ παραδείσου, δὲν εἶνε πλέον ἀνθρώπινος πόνος. Ὁ διχασμὸς ψυχῆς καὶ σώματος, ὁ ὁποῖος κατέστησε δυνατὴν τὴν ψυχικὴν εὐτυχίαν ἐν τῷ σωματικῷ πόνῳ, διχασμὸς τὸν ὁποῖον ἦρε κατ' ἐξοχὴν ἡ νεωτάτη περίοδος τῆς ἐποχῆς μας, ὁ διχασμὸς ψυχῆς καὶ σώματος καὶ ἡ ἔννοια τῆς Θείας Προνοίας, ποὺ ἀπετέλεσαν τὸν ἠθικὸν καὶ ἰδεολογικὸν φωτοστέρανον τῆς «ἀνθρωπίνης - πολὺ ἀνθρωπίνης» ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Nietzsche, ἀδυναμίας τῆς ἔξαγοραστικῆς αὐτῆς συναλλαγῆς, ὁ διχασμὸς ψυχῆς καὶ σώματος καὶ ἡ ἔννοια τῆς Θείας Προνοίας δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν τραγικὸν τύπον τοῦ Προμηθεύς, καὶ εἰς τὸν τραγικὸν τύπον τῆς ἐποχῆς μας, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀποκορύφωσιν τοῦ τραγικοῦ. Τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ δὲν ἀποτελοῦν τραγωδίαν ὑπὸ τὴν προμηθεϊκὴν καὶ τὴν σύγχρονον ἔννοιαν. Δὲν ἔχει τραγικὴν σημασίαν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ὑπέφερε διὰ τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν ἔχει τραγικὴν σημασίαν ὅτι

ἔσταυρώθη. Δὲν ἔχει τραγικὴν σημασίαν ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὑποφέρουν διὰ τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα. Εἰς τὸν τραγικὸν τύπον τῆς ἐποχῆς μας — υἱὸν τοῦ Ἀπίστου — δὲν ὑπάρχει πόνος δι' ἁμάρτημα εὗρισκόμενον ἔξω αὐτοῦ· δὲν ὑπάρχει πόνος διὰ μοῖραν εὗρισκομένην ἔξω αὐτοῦ (διάκρισις ἀπὸ τοῦ Αἰσχύλου)· δὲν ὑπάρχει πόνος διὰ θεοῦς ἢ θεὸν εὗρισκόμενον ἔξω αὐτοῦ (διάκρισις ἀπὸ τοῦ Προμηθέως καὶ τοῦ Χριστιανοῦ). Μέσα τοῦ αὐτοδύναμος εὗρίσκεται ἡ μοῖρά του καὶ ὁ θεὸς του. Ἡ «μοῖρα» τοῦ Αἰσχύλου ἔπαυσε πρὸ πολλοῦ νὰ ὑπάρχη. Ὁ θεὸς δὲν κατώρθωσε νὰ προσκομίσῃ τὰ λογικὰ καὶ ὄντολογικὰ αὐτοῦ πιστοποιητικά. Ὁ σύγχρονος τραγικὸς ἄνθρωπος ἔμεινεν ἄμοιρος καὶ ἄθεος. Καὶ διὰ τοῦτο καὶ πάλιν χωρὶς καμμίαν διέξοδον! Τραγικώτερος τοῦ Ἰησοῦ. Τραγικώτερος ὅμως καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Προμηθέως! Διότι ἐὰν ὁ Ἰησοῦς ἐνίκησε χωρὶς ν' ἀγωνισθῆ, καὶ ὁ Προμηθεὺς ἠγωνίσθη καὶ ἐνίκησε, ὁ τραγικὸς τύπος τῆς ἐποχῆς μας ἠγωνίσθη χωρὶς — νὰ νικήσῃ!...

Δὲν ἐνίκησεν ὁ Nietzsche. Δὲν ἐνίκησεν ὁ Strindberg. Ὁ μέγας ἀνθρώπινος πόνος, ἡ αἰωνία κόλασις, τὸ αἰώνιον βίραθρον καὶ ὁ αἰώνιος γολγοθᾶς των, — δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ τοῦ τραγικοῦ τύπου τῆς ἐποχῆς μας. Μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Nietzsche ὑπάρχει ἡ ἀπόστασις δύο πόλων: ὁ Ἰησοῦς περνᾷ ἀπὸ τὴν ζωὴν μὲ δάκρυα καὶ πεθαίνει μὲ τὸ μειδίημα: διὰ τὴν εὐτυχίαν τοῦ Ὑπερέραν. Ὁ Nietzsche περνᾷ ἀπὸ τὴν ζωὴν μὲ τὸν διονυσιακὸν χορὸν καὶ τὴν ὀργιαστικὴν ἄρπαν — καὶ καταλήγει νὰ κρημνισθῆ ἀπὸ τὸ ὑψηλότερον βίραθρον, πού ἐδιάλεξεν ἡ τιτανικὴ ψυχὴ του, ὅταν πίσω ἀπὸ τὸ μέτωπόν του ἤνοιξε φωλεὰν ἢ Μόνωσις καὶ ἡ Τρέλλα!

Ὁ πρῶτος εἶνε ὁ μάρτυς, ὁ δεύτερος ὁ τραγικός. Μεταξὺ αὐτῶν εὗρίσκεται ὁ Schopenhauer. Δὲν παρουσιάζει ἀκόμη τὸν πόνον γυμνόν, χωρὶς ἐξηγήσεις καὶ δίχως σχόλια, ὅπως ὁ Σαίξπηρ. Προσπαθεῖ νὰ τὸν «ἐξηγήσῃ». Ἀλλὰ — δὲν εἰσέρχεται εἰς συναλλαγὴν μὲ τὸ Ὑπερέραν. Δὲν πιστεύει εἰς τὸν «ἄλλον κόσμον». Ἔχει ὑπερπηδήσῃ τὴν «ἀνθρωπίνην—πολὺ ἀνθρωπίνην» αὐτὴν ἀδυναμίαν ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν μαθητὴν τοῦ Nietzsche, «δὲν ὑπῆρξε δοῦλος οὐδὲ νόσ». Περνᾷ ἀπὸ τὴν ζωὴν μὲ δάκρυα καὶ πεθαίνει μὲ πικρίαν—διὰ τὴν περιττὴν καὶ δυσάρεστον αὐτὴν ἱστορίαν..... Δὲν γνωρίζει καμ-

μίαν διέξοδον — ἐν τῇ ζωῇ καὶ μετὰ θάνατον — ὁ διδάσκαλος τοῦ Nietzsche.

II

Τρεῖς ἀνθρώπινοι τύποι ἐκυριόρησαν ἕως τώρα : ὁ πιστός, ὁ ἄπιστος καὶ ὁ τραγικός.

1.—Ἡ (αὐθαίρετος) συμπίεσις τοῦ κοσμικοῦ γίνεσθαι καὶ τῶν κοσμικῶν μορφῶν εἰς ὄρια, εἰς τὰ ὄρια μιᾶς ἀτομικῆς ψυχῆς, τῆς ὁποίας ἡ σχέσις πρὸς τὸν θεὸν εἶνε στεροῶ καὶ καθωρισμένη, — τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ πιστοῦ. Εἰς τὴν παγίαν καὶ ἀποκρυσταλλωμένην αὐτοῦ ψυχὴν, διεπομένην ὑπὸ τῆς στεροῶς αὐτοῦ πρὸς τὸν θεὸν σχέσεως, (τῆς πίστεως), ὁ Κόσμος μικρύνεται, περιορίζεται, ἐκβιάζεται, ἕως ὅτου εἰσέλθῃ εἰς τὸ ψυχικὸν πλαίσιον τοῦ πιστοῦ, τὸ διεπόμενον ὑπὸ τῆς σχέσεως ταύτης. Τὸ κοσμικὸν γίνεσθαι, αἱ κοσμικαὶ μορφαὶ εἶνε ἔτσι, διότι ὁ θεὸς τὸ θέλει ἔτσι, ὁ θεός, μετὰ τοῦ ὁποίου ἡ ψυχὴ του εὐρίσκεται ἀρρήκτως συνδεδεμένη εἰς σχέσιν πίστεως. Καὶ ὁ ψυχικὸς ἀκόμη ἐκεῖνος ἀγὼν, ὁ ὁποῖος εἰς μερικοὺς πιστοὺς παρουσιάζεται, καὶ ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο — ἐσφαλμένως — νὰ ἐκληρωθῇ ὡς τραγικός, δὲν εἶνε παρὰ ἀγὼν «συμπιέσεως» τοῦ κοσμικοῦ γίνεσθαι εἰς τὴν θρησκευτικὴν πίστιν, ἀγὼν περὶ τὸν βαθμὸν τῆς θρησκευτικότητος, ἀγὼν ψυχικῆς γυμναστικῆς. Ἀγὼν στερούμενος τοῦ οὐσιώδους στοιχείου τοῦ Τραγικοῦ : τῆς συγκρούσεως.

Τὸ ἀκλόνητον τῆς τοιαύτης πρὸς τὸν θεὸν τοῦ πιστοῦ σχέσεως καθιστᾷ ἀκλόνητον καὶ τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Κόσμον, τὸν ὁποῖον ζεῖ μέσῳ τοῦ θεοῦ. Ἡ ψυχικὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ διέπεται ὑπὸ τῆς ἀκλονήτου αὐτῆς ἀρμονίας : Ἀνθρώπου—Θεοῦ—Κόσμου. Ἡ ὑπαρξίς του εἶνε τριγυρισμένη ἀπὸ μίαν θαλπωρήν, εἶνε εὐτυχής, προσηλωμένος εἰς τὴν γῆν του καὶ εἰς τὴν πατρίδα του, ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς τὴν φύσιν, ἀρμονικὸν μέλος τῆς οἰκογενείας, λάτρης τῶν θεσμῶν καὶ φύλαξ τῶν παραδόσεων. Τὸ σχέδιον μὲ τὸ ὁποῖον βαδίζει ὁ Κόσμος εἶνε προδιαγεγραμμένον ὑπὸ τῆς Θείας Προνοίας. Ἡ κριτικὴ ἀποκλείεται. Ἡ ζωὴ του εἶνε ὕφασμα στεροῶς ὕφασμένον.

2.—Τὸ ὕφασμα τοῦτο σχίζει μὲ τὴν μανίαν θυέλλης εἰς χίλια κομμάτια ὁ ἐπερχόμενος Ἀπίστος : Ἀπὸ τὸ ἀρμονικὸν τρίγωνον Ἀν-

ἄνθρωπος—Θεὸς—Κόσμος ἐξορίζει τὸν συνδετικὸν κρῖνον Ἀνθρώπου καὶ Κόσμου: τὸν Θεόν. Μετ' αὐτοῦ διαλύεται πᾶσα ἁρμονία: ὁ Κόσμος μεταβάλλεται εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τὴν ζωὴν τοῦ ἀπίστου εἰς θρύψαλλα χωρὶς κανένα ἐνιαῖον εἰσμόν, εἰς σύνολον «δυναμιכוτήτων», τοῦ ὁποίου οἱ μερικοὶ νόμοι δεόν νὰ ἀνακαλυφθοῦν διὰ νὰ ὑποτάξῃ αὐτὸν διὰ τούτων ὁ ἄνθρωπος. Οἱ μερικοὶ μόνον νόμοι νόμοι ἰσχύοντες διὰ θρύψαλλα καὶ «οὐστήματα» θρυψάλλων! Διότι ὁ γενικὸς «νόμος» τοῦ Σύμπαντος, τῆς Ζωῆς καὶ τοῦ Κόσμου, (ἀρχὴ καὶ σκοπὸς του καὶ σχέδιον καὶ οὐσία του καὶ «ἐξήγησις» του ἢ θεὸς του) δὲν ὑπάρχει, τὸ δὲ σχέδιον τῆς Θείας Προνοίας—εἰς ἓν μόνον ἀντίτυπον! —ἐχάθη διὰ παντός.... Ὁ ἀπίστος κολυμβᾷ μὲ τὴν ἰδικήν του δύναμιν εἰς τὸ κοσμικὸν γίνεσθαι καὶ ἐκβιάζει τὰς κοσμικὰς μορφὰς νὰ ὑπαχθοῦν εἰς τὸν εἰσμόν τοῦ ἀτομικοῦ Ἐγὼ του. Τὸ Ἐγὼ τοῦτο, λελυμένον ἀπὸ πάσης μετὰ τοῦ Θεοῦ σχέσεως, ἀντικαθιστᾷ αὐτὸν εἰς τὸν Κόσμον. Ὁ ἀπίστος λύεται ἀπὸ τῆς οἰκογενείας, λύεται ἀπὸ τῆς πατρίδος, λύεται ἀπὸ τῆς φύσεως, λύεται τῶν θεσμῶν καὶ παραδόσεων. Καμμία θαλπωρὴ δὲν περιβάλλει τὴν ὑπαρξίν του! Γυμνὸς καὶ σκληρὸς καὶ μόνος, δύναται νὰ καταλήξῃ νὰ ἐκβιάσῃ μίαν φιλοσοφίαν, ὡς ὁ Κάντ, μίαν ἐπιστήμην, ὡς ὁ Μάρξ, ἓναν κόσμον, ὡς ὁ Ναπολέων, ἢ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν εἰρκτὴν ἢ εἰς τὸ φρενοκομεῖον. Δύναται ἀκόμη νὰ σταυρωθῇ,—ὡς ἅγιος, ὡς ἥρωας ἢ ὡς ἐγκληματίας, ἀπὸ μίαν μᾶζαν, πού τὸν ἐξέλαβεν ὡς ἅγιον, ἀπὸ ἄλλην μᾶζαν, πού τὸν ἐξέλαβεν ὡς ἥρωα ἀπὸ ἄλλην μᾶζαν, πού τὸν ἐξέλαβεν ὡς ἐγκληματίαν: τραγικὰ παρεξηγήσεις τοῦ ἀληθινοῦ χαρακτῆρος του: οὔτε ἅγιος, οὔτε ἥρωας, οὔτε ἐγκληματίας· ἀλλὰ τυχοδιώκτης! Ἡ ἐπιτυχία του, ὡς ἀτόμου, ἐξαρτᾶται, ἐκτὸς τῶν καθαρῶς ὑποκειμενικῶν ἀτομικῶν του ποιότητων, ἐκ τῆς «τυχαίας» συμπτώσεως κοσμικῶν μορφῶν καὶ γεγονότων, «τυχαίων», μὴ διεπομένων δηλαδὴ ὑπὸ οὐδεμιᾶς Θείας Προνοίας.

Ἴδου τὸ τραγικὸν βάθος τοῦ «τυχοδιωκτικοῦ» τύπου (δὲν εἶνε ἀκριβῶς ἢ μετάφρασις τοῦ *aventurier*, *Abenteuerer*). Εἰς τὴν λέξιν Ἄπιστος συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ ἔννοια τοῦ *aventurier*, ἔννοια ἄλλωστε, ἢ ὁποία μᾶς βοηθεῖ σημαντικῶς νὰ διακρίνωμεν σαφέστερα τοὺς κατ' ἐπίφασιν ἀπίστους: τοὺς παντὸς εἶδους λεγομένους «ἕλιστάς», ἀπὸ τῶν ἀντικαθιστώντων τὸν Θεὸν διὰ τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου,

μέχρι τῶν πιστευόντων ἀπολύτως εἰς τὴν «Υλὴν», ἀποκλειόντων πᾶσαν «μεταφυσικὴν» καὶ πιστευόντων ὅτι τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης εἶνε ἀπεριόριστα καὶ ὅτι αὕτη δύναται νὰ «ἐξηγήσῃ» τὸ πᾶν. Διότι ὄχι ἡ ἀντικατάστασις τοῦ θρησκευτικοῦ θεοῦ δι' ἄλλων θεῶν—οἷον τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου, τῆς Ὑλῆς ἢ τῆς Ἐπιστήμης,—ἀλλ' ἡ ἀντικατάστασις αὐτοῦ διὰ τοῦ δρώντος ἀνθρώπου — μὲ τὸ σῆμα τοῦ «ἀκτιβισμοῦ» — ἀποτελεῖ τὸν ἀληθῆ ἄπιστον, ὁ ὁποῖος ἐν τῇ ἀνησυχίᾳ του εἶνε δυστυχῆς καὶ ὄχι εὐτυχῆς, ὡς ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀντικαθιστᾷ τὸν παλαιὸν θεὸν δι' ἄλλων. Ἡ Γνωσιολογία τοῦ ἀληθοῦς Ἄπιστου δὲν εἶνε ἡ τῶν ὑλιστῶν φιλοσόφων, ἀλλ' εἶνε ἡ γνωσιολογία τοῦ Kant καὶ τοῦ κριτικισμοῦ. (1) Ἄπιστος οὔτε τὴν Ὑλὴν θεωρεῖ ὡς θεόν, δηλαδή ὡς γενικὴν καὶ εἰς τὸ μὴ περαιτέρω «ἐξηγήσιν» τοῦ κοσμικοῦ γίνεσθαι, οὔτε τὸν Ὁρθὸν Λόγον ἢ τὴν Ἐπιστήμην θεωρεῖ,—ὡς ἀφελῶς οἱ γάλλοι ὑλισταὶ μετὰ τοῦ Comte ἐπίστευον,—ὡς θεόν, δηλαδή ὡς ἐκτείνουσαν τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας της ἀπεριορίστως μέχρι τοῦ ὑπερβατισμοῦ, τῶν πρώτων αἰτίων, ἢ τοῦ «νοήματος» τοῦ Κόσμου. Ὁχι τὴν «ἀνυπαρξίαν» θεοῦ «ἀποδεικνύει» ὁ Kant—πραγματὸν ἀδύνατον—ἀλλὰ τὴν ἔλλειψιν θετικῆς ἀποδείξεως περὶ ὑπάρξεώς του. Τὰ δύο ταῦτα εἶνε δύο πράγματα θεμελιωδῶς διάφορα: ὁ ἰσχυριζόμενος, ὅτι δύναται ν' «ἀποδείξῃ» τὴν ἀνυπαρξίαν τοῦ θεοῦ καταλήγει ἀκριβῶς νὰ ἀντικαθιστᾷ τὸν παλαιὸν θεὸν διὰ τοῦ νέου: τοῦ Λόγου. Εἶνε δηλαδή λογικῶς καὶ ψυχολογικῶς πιστὸς καὶ ὄχι ἄπιστος. Πιστὸς εἰς τὸν νέον θεόν, ὁ ὁποῖος τοῦ συναρμολογεῖ πάλιν κατ' εὐχὴν τὰ θρύψαλλα τοῦ κόσμου, πὺν ἄφησεν ὀπίσω του ὁ Ἄπιστος. Ὁ ἰσχυριζόμενος ὅμως, ὅτι δὲν δύναται ν' ἀποδειχθῇ οὔτε ἡ ὑπαρξίς, οὔτε ἡ ἀνυπαρξία θεοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιστρέψῃ πρὸς τὸν παλαιὸν θεόν, ὅλλ' εἶνε ἀδύνατον ἐπίσης καὶ νὰ εὕρῃ οἵανδήποτε διέξοδον πρὸς νέον θεόν! Τοῦτο ἔχει τεραστίαν σημασίαν: διότι ὁ μὲν πρῶτος «ἄπιστος» καταλήγει εἰς τὸν φιλισταῖον, ὡς ἀκριβῶς ὁ γάλλος μικροαστός, τοῦ ὁποίου τὴν ἰδεολογίαν οἱ γάλλοι ὑλισταὶ ἐξέφραζον— ὁ δὲ δεύτερος μεταβάλλεται εἰς τὸν τρίτον ἐκεῖνον τύπον: εἰς τὸν τραγικόν. Ἐνστικτωδῶς ἔστρεψε τὰ πυρὰ του κατὰ τοῦ φιλισταίου καὶ τῶν πατρῶνων του γάλλων ὑλιστῶν καὶ τοῦ Darwin ὁ ἀληθῆς Ἄπιστος: ὁ Φρειδερίκος Nietzsche. Εἰς τὸν πρῶτον «ἄπιστον» τὸ σῆμα

διον τῆς θείας Προνοίας, σύμφωνα με τὸ ὅποιον ἐβάδιζεν ὁ κόσμος, ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ σχεδίου τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου, τὸ ὅποιον εὔρε τὴν πλέον ἀφελῆ αὐτοῦ διατύπωσιν εἰς τὸ σχῆμα τοῦ Comte: θρησκευτικόν, μεταφυσικόν, ἐπιστημονικὸν στάδιον, ἐκ τῶν ὁποίων πᾶν μεταγενέστερον καταρτίζει τὸ προγενέστερον! Τοῦ Comte ἐκείνου, ὁ ὅποιος εἰς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του τρελλὸς πλέον—ἀνευ λόγου!—ἀνεκήρυξε τὴν θεωρίαν αὐτοῦ εἰς θρησκείαν. Εἰς τὸν δεύτερον ἄπιστον ὅμως οὐδὲν σχέδιον πορείας τοῦ Κόσμου ὑπάρχει καί, καθὼς καὶ κανεὶς θεῖκος τοῦ Σύμπαντος εἰρμὸς καὶ καμμία κοσμικὴ σκοπιμότης ἢ τελεολογία, ὁ Ἄπιστος οὗτος ρίπτεται μόνον βουλητικῶς — με διονυσιακὸν χορὸν καὶ ὀργιαστικὴν ἄρπαν — εἰς τὴν ζωὴν τῶν διαφόρων κοσμικῶν μορφῶν, τῶν ὁποίων τὴν τυχαίαν σύμπτωσιν καταδοκεῖ διὰ τὴν συγκεντρώσιν αὐτῆς περὶ τὸ Ἐγὼ του, εἴτε εἰς ἓνα φιλοσοφικὸν σύστημα, εἴτε εἰς μίαν ἐπιστημονικὴν θεωρίαν, εἴτε εἰς ἓνα κράτος, εἴτε εἰς ἓνα ἔργον καλλιτεχνικόν.

3.— Ὁ μέγας οὗτος προφήτης τῆς ἐποχῆς μας, ὁ Φρειδερίκος Nietzsche, ἀφῆκε τὸν Ζαρατούστρα του νὰ δώσῃ εἰς τοὺς μαθητὰς του μίαν ἐντολήν: «νὰ με ἀπαρνηθῆτε καὶ ἐμέ!» Μέχρι ποῦ ἔφθασεν ἡ συμβολικὴ ἐπαλήθευσις αὐτῆς τῆς φράσεως θὰ ἴδωμεν ἀμέσως.

Εἰς ἓνα κόσμον ἐρειπίων ὁ ἄπιστος, χωρὶς καμμίαν πίστιν καὶ κανένα θεόν, ἠθέλησε νὰ δημιουργήσῃ. Ἄς ἀφήσωμεν πρὸς στιγμὴν τὴν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου: διατί, διὰ νὰ δημιουργήσῃ, προσέφυγε καὶ πάλιν εἰς τὴν πίστιν, — καὶ δὲν ἐννοοῦμεν μόνον τὴν πίστιν τὴν θρησκευτικὴν. Τὸ γεγονός εἶνε ὅτι ὁ Ἄπιστος, δοκιμάσας τὴν τάσιν νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν ἀπιστίαν — εὔρε κλειστὰς τὰς θύρας τῆς πίστεως... Αὐτὴν τὴν στιγμὴν γεννᾶται ὁ υἱὸς τοῦ Ἀπίστου: ὁ τραγικὸς τύπος. Ὁ,τι ὁ Ἄπιστος — ὁ ἀληθὴς ἄπιστος — με τὸ σῆμα τοῦ δρωῆτος ἀνθρώπου διὰ τοῦ ἀκτιβισμοῦ ἐξεπέρασε, μεταθέσας εἰς τὴν δρᾶσιν τὸ γνωσιολογικὸν πρόβλημα πίστεως - ἀπιστίας, — τοῦτο δὲν ἠδυνήθη ὁ τραγικὸς, τύπος φιλοσοφικὸς καὶ καλλιτεχνικὸς καὶ δραματικὸς νὰ ὑπερβῇ. Ὁ ἀκτιβιστὴς — Marx! — ἐπνίξε τὸ πρόβλημα, ὁ τραγικὸς ἐπνίγη ἐγτὸς του! Οὐδεὶς βεβαίως εὔρε τὴν «λύσιν» του. Διὰ τῆς στασεως ταύτης ὅμως τοῦ ἀκτιβιστοῦ καὶ τοῦ τραγικοῦ ἀπέναντί του, τὸ πρόβλημα δημιουργεῖ δύο μορφὰς ζωῆς — (καὶ τί ἄλλο ἀπὸ μορφὰς

ζωῆς δύνανται νὰ δημιουργήσουν «προβλήματα» καὶ ποίαν ἄλλην ἀξίαν ἔχουν;) — δύο μορφᾶς ζωῆς μὲ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν βίαν καὶ δύο τύπους: τὸ δράμα τοῦ ἀκτιβιστοῦ παίζεται μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος κόσμος ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον καὶ τὸν στόχον του. Ἐν τῷ δράματι τοῦ τραγικοῦ παίζεται μέσα του, εἰς τὸν ἑαυτὸν του, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχουν κατασκηνώσει ὅλαι αἱ ἀντιθετικαὶ ἐκκρηκτικαὶ ὕλαι, (Hölderlin!) ποὺ ὁ ἀκτιβιστὴς ἐκσφενδονίζει πρὸς τὸν ἔξω στόχον του αἱ ἀντιθετικαὶ ὕλαι ποὺ προκαλοῦν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ τραγικοῦ τὸν σπαραγμὸν ἢ τὴν ἀνατίναξιν!

Ἐν τῷ τραγικῷ τύπῳ ἐπέρασε τὴν ζωὴν του μεταξὺ ἀπιστίας καὶ πίστεως. Ἐχασε τὴν πίστιν, χωρὶς νὰ σταθῇ εἰς τὴν ἀπιστίαν. Ἐχασε τὴν ἀπιστίαν χωρὶς καὶ πάλιν νὰ σταθῇ εἰς τὴν πίστιν. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων πόλων—μεταξὺ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Nietzsche—κυμαινόμενος, ἀνήγαγε τὴν ζωὴν του, αὐτὴν ταύτην, εἰς διαρκῆ σύγκρουσιν. Δὲν τὸν χωροῦν πλέον τὰ στενὰ πλαίσια τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀπιστίας: ζητεῖ τὴν «τρίτην βασιλείαν», τὴν ὁποίαν δὲν εὗρισκει. Ἡ ζωὴ του τελειώνει, (Strindberg!), χωρὶς νὰ ἔχει εὑρῆ αὐτὸ τὸ «πέραν»: πέραν τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀπιστίας!

Ἡ πίστις δὲν «κατηργήθη», ὡς ἀφελῶς κανεῖς ἐκ τοῦ χονδροειδοῦς ὕλισμοῦ ὁρμώμενος νὰ ἐπίστευε μετὰ τῆς ἀφελείας τοῦ Comte, ὅστις διέταξε τὴν κατάργησιν αὐτῆς εἰς τὴν θεωρίαν αὐτοῦ τῶν τριῶν σταδίων. Ἡ πίστις δὲν καταργεῖται διὰ νοητικῶν κατασκευῶν. Δύναται ν' ἀντικρούσῃ κανεῖς μίαν πεποίθησιν, ἀλλ' οὐχὶ μίαν πίστιν! Παρὰ τὴν τελείαν ἔλλειψιν λογικῶν περὶ θεοῦ «ἀποδείξεων»—ἢ μᾶλλον ἀκριβῶς διὰ τοῦτο!—ὁ θεὸς δὲν ἔπαυσε νὰ εἶνε συναίσθημα καὶ πίστις· πίστις ἀνεξάρτητος καὶ ἑτερογενῆς πρὸς πᾶσαν λογικὴν «ἀπόδειξιν»: πίστις ὡς ψυχολογικὸν περιεχόμενον. Ἐν τῷ ὅτι δὲ ἡ θρησκευτικὴ μόνον πίστις τῶν ἀνθρώπων ἀναντιρρήτως σήμερον ἐμειώθη, τοῦτο ἀκριβῶς δὲν ἐξηγεῖται ἐκ τῶν λογικῶν κατὰ τοῦ θεοῦ ἐπιθέσεων, ἀλλ' ἐκ τῆς μεταβολῆς τοῦ εἴδους τῆς ψυχικῆς ζωῆς ἐν γένει, εἰς τὴν ὁποίαν ἄλλως τε ζωὴν ἢ θρησκευτικὴν πίστις ἀντικαθίσταται διὰ ποικίλων ἄλλων πίστεων.

Ὡς ἐξῆς ἐμφανίζεται τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν Ἄπιστον καὶ κατόπιν διὰ τὸν τραγικόν: ὀντολογικῶς διότι ὁ Θεὸς δὲν ἀπέδειξε τὴν

ὑπαρξίν του ἠθικῶς, διότι ἀπεκαλύφθη ὅτι ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐπικρατεῖ ἡ ἠθικὴ τῶν κοινωνικῶν ομάδων ἀπ' αὐτῶν ἀπορρέουσα· καὶ ψυχολογικῶς διότι ὁ ἄπιστος καὶ ὁ τραγικὸς δὲν δύνανται νὰ ζήσουν τὸν θεόν. Ἔχουν χάση τὸν θεὸν ὡς ἁρμονικὸν διαπασῶν μὲ τὸ Σύμπαν, ἔχουν χάση τὴν ἁρμονικὴν μετ' αὐτοῦ συμβίωσιν. Ὁ Ἄπιστος εὐρίσκεται ἀπέναντι τοῦ Σύμπαντος εἰς θέσιν ἐπιθέσεως, ὁ τραγικὸς εἰς θέσιν ἀμφιβολίας. Οὐδ' ὡς «ὠκεανικὸν συναίσθημα», ὡς λέγει ὁ Freud, δηλαδή ὡς ἐνστικτον ἐνότητος μετὰ τοῦ Σύμπαντος διὰ τῆς ἐνατενίσεως πρὸς τὸν θεὸν ὡς πατέρα, — μία ἐπιβίωσις παιδικοῦ φόβου κατὰ τὸν Freud — οὐδ' ὡς ὠκεανικὸν συναίσθημα, πὺ εἶνε τὸ ψυχολογικῶς ἀπλούστερον καὶ ἐκ τοῦ Λόγου μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένον, δὲν ἐμφανίζεται πλέον ἢ πίστις εἰς τὸν ἄπιστον καὶ εἰς τὸν τραγικόν, ὁ ὁποῖος εἶνε ὁ γνήσιος υἱὸς του. Ἡ ἰδίᾳ ἄλλως τε στάσις χαρακτηρίζει τὸν τραγικὸν τύπον ἐναντι τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων. Ἡ παγία κατάστασις τῆς ἀμφιβολίας ἐναντι τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ σύμπαντος μεταβιβάζεται ὑπὸ τοῦ τραγικοῦ τύπου καὶ εἰς αὐτά, — τὰ ὁποῖα ἄλλως τε δὲν ἀποτελοῦν παρὰ προσπαιθείας ἀντικαταστάσεως τοῦ θεοῦ δι' ἄλλων θεῶν («ἰδεῶν»), εἰς τὸν Κόσμον. Τέλος, μετὰ τὴν γνωσιολογικὴν καὶ ἠθικὴν κρίσιν, ἐμφανίζεται ἡ γεωγραφικὴ, ἡ ἱστορικὴ καὶ ἡ ἐρωτικὴ κρίσις τοῦ τραγικοῦ τύπου. Ὅχι ἀφ' ὅτου διέσπασε τὸ πλαίσιον τῆς πίστεώς του, τῆς προγενεστέρᾳ ἱστορικῆς ἐποχῆς, τῆς οἰκογενείας του καὶ τῆς (ψυχικῆς του τουλάχιστον) πατρίδος, ὅχι ἀφ' ὅτου ἔπαυσε πλέον νὰ ζῆ τὴν ρωμαντικὴν θεοποίησιν τῆς γυναικός, — ἀλλ' ἀφ' ὅτου ἠνοίχθη μέσα του τὸ πνευματικὸν χάος, ἀφ' ὅτου αἱ ἀντίθετοι ἐντὸς του ἱστορικαὶ ἐποχαὶ ἤρχισαν νὰ συγκρούωνται, ἀφ' ὅτου ἠσθάνθη μέσα του τὸ κενὸν τῆς ἐγκαταλείψεως καὶ τῆς ἀπομονώσεως καὶ τὸ αἶσθημα τοῦ ἀστέγου, ἀφ' ὅτου ἐζήτησε ὅλας τὰς πατρίδας — χωρὶς νὰ πολιτογραφηθῆ ψυχικῶς πουθενά, ἀφ' ὅτου εἶδε τὸ χάος τῆς ἀσυνεννοησίας μὲ τὴν μητέρα τοῦ ἀνθρώπου, — ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἐξέσπασεν ἡ κρίσις τοῦ Ἀπίστου καὶ τὴν στιγμὴν ταύτην ἐγεννήθη ὁ τραγικὸς. Εἰς τὴν τραγωδίαν αὐτοῦ, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἡ τραγικωτέρα ἐξ ὅσων ποτὲ ἐπέρασαν ἀπὸ αὐτὴν τὴν γῆν, δὲν ὑπάρχει καμμία διέξοδος! Ἔτσι τοῦλάχιστον τὴν ἐζήσεν ὁ τραγικὸς τῆς ἐποχῆς μας.

Τὸ ρῆγμα τῆς πίστεώς του ἐγέννησε τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικόν

ἀδιέξοδον καὶ τὴν ἀπερίγραφτον ἐκείνην πνευματικὴν ἀγωνίαν, ποὺ μάταια περιφέρει τὸ φάσμα τῆς γύρω ἀπὸ τὸ Μηδὲν εἰς τὴν γλωμὴν μεταφυσικὴν. Αἱ ἀντιφατικαὶ ἱστορικαὶ ἐποχαί, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἀένναος ἀνησυχία τοῦ ἐβυθίσθη καὶ τῶν ὁποίων κατέκτησε τοὺς κόσμους τῶν ἀξιῶν, αἱ πατρίδες αὐταὶ τοῦ Χρόνου, εἰς τὰς ὁποίας ἀφῆκεν αἱμάσσοντα τεμάχια τῆς ψυχῆς του, (αἱμάσσοντα, διότι δὲν τὰς ἀντιμετώπισε μὲ τὴν ὑποκειμενικὴν ἁρμονικὴν ψυχικὴν ἐνότητα τοῦ πιστοῦ, ἀλλὰ μέσα εἰς ἓνα ἕλιγγον κοσμικῆς δυσαρμονίας!), αἱ ἐποχαὶ αὐταὶ ποὺ ζοῦν μέσα του τὴν ἀντιφατικότητα τῶν ἀξιῶν των *συγχρότως* καὶ *παραλλήλως*, τοῦ ἐγέννησαν τὴν κρίσιν τοῦ ἱστορικοῦ του συνειδότος. Ἡ ἀπόδρασίς του ἀπὸ τὴν σοφὴν καὶ συναρμολογημένην ἀστικὴν οἰκογένειαν, τὸν ὠδήγησεν εἰς τὸ κοσμικὸν χάος τῶν «*δυναμικότητων*», ποὺ δὲν ὑπάρχει κανεὶς εἰρμὸς καὶ καμμία συμπάθεια. Μακρινὰ καὶ σβυσμένα, πίσω ἀπὸ τὴν θύελλαν τῶν «*δυναμικότητων*», τὰ μητρικὰ μάτια διατηροῦν τὴν ματαίαν ἡρεμίαν τους... Πολὺ ἤρεμα—καὶ πολὺ μακρυνά... Ἡ ἐκρίζωσίς του ἀπὸ τῆς γεννετείας τοῦ ἐγέννησε τὸν κοσμοπολιτισμὸν—ὄχι ἐκεῖνον τῶν *wagons-lits*—ὑπὸ τὴν τραγικὴν ἔννοιαν τοῦ ψυχικοῦ περιπλανωμένου Ἰουδαίου, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ψυχικοῦ ξεριζώματος καὶ τῆς παντοτινῆς ξενητείας: ἐξόριστος μέσα εἰς τὴν πατρίδα του—ξένος εἰς κάθε πατρίδα... Ἡ ἰδία ἀντι-ἐνωτικὴ ἀντιμετώπισις—καθὼς τῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν—ἡ ἰδία χαωτικὴ ἀντιμετώπισις, μέσα εἰς τὸν ἄπιστον ἕλιγγον τῆς γεωγραφικῆς μετακινήσεως!

Ἡ ρῆξις μὲ τὴν μητέρα ἐγέννησε τὴν ρῆξιν μὲ τὴν γυναῖκα, καθὼς ἡ ρῆξις μὲ τὸν θεὸν τὴν ρῆξιν μὲ τὸ Σύμπαν. Ὁ τραγικὸς τύπος ἔχασε τὴν συνέχειαν μὲ τὸ παρελθόν—καὶ τὴν συνέχειαν μὲ τὸ μέλλον. Ἡ ρομαντικὴ ἐνότης τῶν δύο φύλων μέσα εἰς τὴν ἐνότητα μὲ τὸ σύμπαν καὶ μὲ τὸν θεόν, ἡ ρομαντικὴ θεοποίησις τῆς γυναικὸς—ἀπεγυμνώθη. Εἰς τὴν θέσιν τῆς Μαργαρίτας τοῦ Goethe ὁ τραγικὸς τύπος ἔθεσε τὴν Lulu τοῦ Wedekind. «Μοιραία» γυναῖκα,—μοιραία βέβαια μέσα εἰς τὴν δυσαρμονίαν τῶν τυχαίων κοσμικῶν «*δυναμικότητων*»!—